

“НЕБЕСНА” ТЕМА У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ЛЕРМОНТОВА

Наші спостереження про поетичну ангелологію Лермонтова великою мірою узагальнюючі, зважаючи на широку дослідженість цієї теми. Проте слід зазначити, що у творчості Михайла Лермонтова ми маємо доволі цікавий та семантично неоднозначний варіант романтичної ангелології. Його специфіка зумовлена особливостями розвитку російської культури початку ХІХ століття, декабризмом тощо.

Михайло Лермонтов був одним із тих російських поетів, у творчості якого “небесна” тема була провідною. За визначенням Б.Ейхенбаума, “проблема добра і зла, ангела і демона, раю і пекла складає ідейний і мовний центр юнацької творчості Лермонтова” [22, 119]. М.Лермонтов усе життя вів ніби “особистий діалог” із небом (згадаємо “Ангела” (1831), три “Молитви”, “Демона”, вісім редакцій якого поет писав протягом усього життя, “чтобы “отделаться – стихами” от этого “могучего образа” с его “волшебной сладкой красотой”, но отделаться не удалось”). Постійне звернення до “небесних сфер” у російського поета можна пояснити його самотністю. Напівземний, напівнебесний (як говорить про себе його alter ego Азраїл – “праобраз” Демона із юнацької поеми), він випадає не із соціуму, а ніби з самого буття [10, 149]. Прочитуємо тут Дмитра Мережковського (“М.Ю.Лермонтов. Поэт сверхчеловечества”): “...у людській подобі *не зовсім людина*, істота іншого порядку, іншого виміру; неначе метеорит, закинутий до нас із невідомого простору” [11, 392]. Лермонтові слова про пісню “ангела”, який приніс на землю “душу молоду” (“И звук его песни в душе молодой // Остался – без слов, но живой”) підказали Д.Мережковському таке узагальнення: “Уся поезія Лермонтова – спогад про цю пісню, почуту у минулій вічності” [11, 390].

Так у загальних рисах виглядає ангелологічна проблематика у Лермонтова. Найяскравішим увиразненням цієї теми у російського поета став демонізм – постаті бунтівних та грішних ангелів. За спостереженням Л.Гінзбург, Лермонтов не був першим у російській літературі, хто звернувся до проблеми демонізму, раніше від Лермонтова це зробив Олександр Полежаєв, котрий “вперше на російському ґрунті створив демонічний образ, що зв’язує його лірику, і ототожнив із самим собою повсталого і грішного ангела” [2, 151]). Зауважимо, що тема демонізму Лермонтова на сьогодні у літературознавстві досить вивчена. Проте нас цікавить не зв’язок демонічної символіки Лермонтова з першоджерелами і не демонізм як феномен у віршах російського поета. З огляду на проблематику нашого дослідження у центр уваги поставимо два аспекти. З одного боку, це лермонтовська ангелологія і образи демонів як грішних ангелів у його віршах. А з іншого – це художня функція ангелології у романтичній системі Лермонтова.

Підсумковими дослідженнями з демонології Лермонтова можна вважати статті із “Лермонтовської енциклопедії”: “Ангел” [4], “Ангел смерті” [12], “Демон” [13], “Мой демон” [5], “Демонизм” [16], “Мотивы. Странничество.” [6], “Мотивы. Изгнание.” [15], “Мотивы. Время и вечность.” [19], “Мотивы. Земля и небо.” [20], “Богоборческие мотивы” [17]. Традиційно вважається, що демонізм Лермонтова проявляє себе у різних образах, хоча чітко виділяють два типи його інтерпретації. По-перше, демонізм зображається як явище загальнолюдське, наділене тонами високої філософської рефлексії (образ Демона у різних редакціях однойменної поеми, вірш “Мій демон”, “1831-го червня 11 дня”, роман “Вадим”, балада “Тамара”). По-друге, демонізм постає у зниженому, підкреслено конкретному вигляді, за умов сучасної поетові Росії (юнацька драма “Два брати”, “Маскарад”, “Герой нашого часу”). Проте в обох випадках усі дії демонічного героя Лермонтова є результатом його одноосібного суду над світом; зло, що переноситься у світ, виступає відповіддю на людську несправедливість, а врешті – на несправедливість Бога. Крім того, зазначимо, що демонічний герой – це постійна діюча особа поем, драм і романів Лермонтова: Демон та Ізмаїл-бей, Ангел смерті й Азраїл (герої юнацьких однойменних поем), Кірібеєвич у “Пісні про ... купця Калашникова” і Вадим, Боярин Орша і Печорін у “Герої нашого часу” – усі вони тією чи іншою мірою є носіями демонізму. Боротьба Лермонтова з демонізмом має свої злети і падіння. Л.Гінзбург свого часу писала: “Демонічний характер у зображенні Лермонтова завжди має ту саму передісторію: він починає або вірою у добро і високі ідеали, або непереборним прагненням до життя і закінчує холодною жорстокістю” [цит. за: 16, 138].

Найбільш повне відчуття блаженства, звільненого від інших мотивів, знаходимо у вірші “Ангел” (1831). Як ми уже зазначали, цей вірш є художнім відображенням мотиву-спогаду про пісню матері. На думку П.Вісковатого, у цій романтичній мініатюрі поет спирається на цілком реальні і конкретні враження: “Незрозуміле прагнення романтиків у туманне “там” або “туди” у Лермонтова має більш реальний характер, пов’язуючись із пам’яттю про матір...” [цит. за: 21, 54]. У вірші “Ангел” космічний пейзаж, грандіозність всесвіту сповнені світлої і тихої гармонії. Цього разу Лермонтов передає образ раю у традиційних рисах (“Под кущами райских садов...”) і протиставляє його нерозгорнутому образу “мира печали и слез”. В інших віршах рай набуває земних форм, а людські пристрасті переносяться на небо і в пекло. У даному вірші, однак, між ідеальним світом і світом земним встановлюється зв’язок, а зосередженням, центром цього зв’язку виступає людина, “душа молода”. Проте зіткнення двох світів має одночасно трагічний характер [7, 19].

У втіленні художнього змісту вірша “Ангел” важливу роль відіграє трагедійна ситуація: ангел несе душу з “того” світу в “цей”; “душа молода” переступає певну межу; посланницю небес віддали на заклання (цей мотив часто підкреслюють дослідники). Високий гуманістичний сенс цієї жертви надає віршеві глибокого трагізму, бо вже у ранній ліриці Лермонтова

переступання межі між різними світами веде до загибелі та руйнування. Згодом російський поет скаже про несумісність природного і людського світів (“Русалка”, “Дари Терека”, “Морська царівна”, “Три пальми”), про мученицьке входження людини у новий, невластивий для неї світ (Тамара у “Демоні”, Печорін, Максим Максимич, Бела та інші у “Герої нашого часу”). Загибель загрожує не тільки людині, котра переступила межу, а й природному і космічному світові, який з нею зіткнувся [див.: 7, 19].

У вірші “Ангел” зв’язок між раєм і землею, що встановлюється “молодою душею”, не усуває трагічного розмежування між двома світами. Повнота блаженства виявляється недоступною для “душі молодої”; душа приречена на страждання, проте пам’ять про блаженство продовжує жити: “И звук его песни в душе молодой // Остался – без слов, но живой”.

У творі “Ангел” не заперечується жертвний подвиг, проте він із самого початку трагічний. У чернетці вірша, як виявляється, була ще одна строфа :

“Душа поселилась в твореньи земном,
Но чужд был ей мир. Об одном
Она все мечтала – о звуках святых,
Не помня значения их”.

Для “душі молодої” земний світ залишився чужим, а раю вона вже не пам’ятає [див.: 7, 19].

Як зазначають дослідники, у Лермонтова ідеальною дійсністю не є ні рай, ні земля, а середина між раєм і землею, яка є вільна від земної недосконалості, але в якій існує видимий, явлений образ ідеалу. У концепції поета людина не може жити в раю, бо там місце проживання ангелів і Бога, від яких до нас долинають лише звуки. Людина не може досягнути щастя ціною своєї смерті; кінченість життя окремої людської істоти, що складається із душі і плоті, не дозволяє їй досягнути раю. Тому Лермонтов намагається примирити небо з землею, душу з тілом, тому що тільки таким чином людина набуває гармонійної цілісності і втілює собою ідею вічності та безкінечності життя. У ліриці Лермонтова як надособистісні, так і земні мотиви увесь час перебувають у протидії. З одного боку, поет прагне подолати свою земну природу, а з іншого – земне існування для нього є надзвичайно цінним. Ці коливання не завершуються перемогою ні першого, ні другого мотиву, але вони формують корінну суперечність свідомості юного романтика. Так, у вірші “Небо і зірки” (1831) панує чиста емоційна стихія, у якій ліричний герой прагне до неба і зірок (“Только их место занял бы хотел”), проте він є лише людиною (“Звезды и небо! – а я человек!” [8, 217]) [див.: 7, 22]. Іншу концепцію протиставлення небесного і земного репрезентує Лермонтов у вірші “Ангел”. Звернемо увагу на переосмислення ангелології Лермонтова у порівнянні з однойменним віршем О.Пушкіна.

Наведемо обидва тексти:

Пушкін “Ангел”

“В дверях эдема ангел нежный
 Главой поникшею сиял,
 А демон мрачный и мятежный
 Над адской бездною летал.

Дух отрицанья, дух сомненья
 На духа чистого взирал
 И жар невольный умиленья
 Впервые смутно познавал.

“Прости, – он рек, – тебя я видел,
 И ты недаром мне сиял:
 Не все я в небе ненавидел,
 Не все я в мире презирал”
 [18, 105].

Лермонтов “Ангел”

“По небу полуночи ангел летел,
 И тихую песню он пел;
 И месяц, и звезды, и тучи толпой
 Внимали той песне святой.

Он пел о блаженстве безгрешных духов
 Под кущами райских садов;
 О боге великом он пел, и хвала
 Его непритворна была.

Он душу младую в объятиях нес
 Для мира печали и слез;
 И звук его песни в душе молодой
 Остался – без слов, но живой.

И долго на свете томилась она,
 Желанием чудным полна;
 И звуков небес заменить не могли
 Ей скучные песни земли”
 [8, 222].

Цей приклад є цікавим з погляду на еволюцію поетичної ангелології у російській літературі. Про ангелологію Пушкіна дослідники пишуть так: “За спогляданням Пушкіна форми буття розміщуються у вигляді драбини, де на самій горі, як буття найблаженніше і об’єктивно-вище, стоїть абсолютна, непорушна повнота, вроджена досконалість. Таким Пушкін символічно мислить ангела. На землі досконалість є неможливою, але є люди, близькі до ангельської подобі; такими у Пушкіна є херувим-Моцарт і більшість його жіночих образів, як Тетяна і Марія Потоцька. Він ніколи не робив спроби визначити досконалість; але з огляду на усі його покази можна зробити висновок, що вона уявлялась йому таким станом, коли стихійна сила є рівномірно розподіленою в особистості, немов гармонійно циркулює у ній. Ця повнота є рівномірною внутрішньою дієвістю, і зовні вона є бездієвою” [1, 218].

Таким чином, образ ангела у вірші Пушкіна дуже своєрідно проектується на загальний світогляд поета. У цитованому вірші це показано протиставленням ангела і демона, і досить незвичним самовиправданням демона: “Не все я в небе ненавидел, // Не все я в мире презирал”.

Певним продовженням пушкінської традиції, суперечки між ангелом і демоном, є вірш Віктора Телякова “Два ангели” [докладніше про це див.: 3, 27-30]. Іншими тенденціями, як ми бачили, наповнена цитована поезія Лермонтова. Вірш Лермонтова “Ангел” є чи не єдиним у ранній ліриці поета, де

“святих” і “райських” звуків не торкнувся лермонтовський пафос сумніву і заперечення [4, 29].

В історії розуміння особистості, що формувалося у російській літературі першої половини XIX століття, значення Лермонтова є особливим. Адже російський поет створив те, чого прагнули його романтичні сучасники, – художню структуру особистості, ліричної та водночас реальної, хоча й емпіричної [2, 171]. Лермонтов був першим у російській літературі, хто торкнувся релігійної проблеми зла. Питання про зло глибоко пов’язане з питанням теодицеї, виправдання Бога людиною, боротьби людини з Богом. Лермонтов був першим, хто з особистою образою говорив про Бога:

“Зачем так горько прекословил
Надеждам юности моей?”;

звертався до Бога зі спокійним викликом:

“И пусть меня накажет Тот,
Кто изобрел мои мученья”;

дякував Богові з гіркою усмішкою :

“Устрой лишь так, чтобы Тебя отныне
Недолго я еще благодарил”
[11, 397-398].

Тут, звичайно, йдеться про мотив богоборства у Лермонтова. Ми погоджуємося з думкою Д.Мережковського про те, що богоборство Лермонтова йде шляхом богосинівства, а не боговідступництва. Сам поет знає, що його демон не є дияволом або, принаймні, не тільки дияволом:

“То не был ада дух ужасный,
Порочный мученик, о нет!
Он был похож на вечер ясный,
Ни день, ни ночь, ни мрак, ни свет” [9, 448].

Майже те саме говорить Лермонтов і про себе самого:

“Я к состоянью этому привык;
Но ясно б выразить его не мог
Ни демонский, ни ангельский язык”.

За спостереженням Д.Мережковського, Демон Лермонтова не є ні демоном, ні ангелом, а людською душею до народження, душею самого Лермонтова у тій минулій вічності, яку він так ясно відчував. Звідси трагедія Демона – це велика проекція у вічність життєвої трагедії самого поета, а визнання Демона – “хочу я с небом примириться” – це визнання самого Лермонтова, перший натяк на богосинівство у богоборстві. Ориген стверджував, що диявол врешті-решт примириться з Богом. Проте християнство відкинуло Оригенове вчення, котре виходило за його межі. Лермонтовський демон вирішує проблему примирення диявола з Богом завдяки почуттю любові, кохання:

“Меня добру и небесам
Ты возвратить могла бы словом.
Твоей любви святым покровом

Одетый, я предстал бы там,
Как новый ангел в блеске новом” [9, 454].

Ця відповідь не є абстрактною метафізикою, а реальним, особистим переживанням самого Лермонтова: він це не вигадав, а вистраждав [див.: 11, 399-400].

Своєрідність демонічних героїв Лермонтова у притаманності їм саме моральних страждань. Втім, якщо у героїв Дж.Байрона і О.Пушкіна, за спостереженням дослідників, душевні муки викликані найчастіше певними зовнішніми причинами, конкретною ситуацією, то герої Лермонтова страждають не тільки від зовнішніх, а й від внутрішніх причин – від конфлікту добра зі злом у своїх власних душах. Саме цією своєю суперечливістю, складністю душевного світу і оригінальним демонічним бунтівником Лермонтова. Як правило, “Он сеет зло без наслажденья” і ніколи не пишається цим злом. Його зло – це “оскорбленное добро”, а тому його доля є так трагічно безвихідна [14, 74].

Усі літературознавці зазначають, що характерною рисою романтичної ангелології Михайла Лермонтова є надзвичайна актуальність образу грішного ангела – демона [див.: 3, 5, 10, 12, 13, 14]. Ця постать, що уособлювала протилежну до існуючого світу силу, бунт, ніби відповідала внутрішній суті романтичної естетики. Образ ангела (демона) мав у Лермонтова біблійне походження. Усі книги Старого і Нового Завіту – це історія боротьби двох начал – Добра і Зла, Бога і Диявола; цей же мотив притаманний і творчості Михайла Лермонтова.

Література

1. Гершензон М. Мудрость Пушкина // Пушкин в русской философской критике: Конец XIX – первая половина XX века. – М.: Книга, 1990. – С. 207- 243.
2. Гинзбург Л.Я. О лирике. – Л.: Советский писатель, 1974. – 407 с.
3. Гинзбург Л.Я. Русская поэзия 1820 – 1830-х годов // Поэты 1820 – 1830-х годов: В 2 т. – 2-е изд. – Ленинградское отделение: Советский писатель, 1972. – Т.1. – С. 5-66.
4. Голованова Т.П. “Ангел” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А.Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 29-30.
5. Голованова Т.П. “Мой демон” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А.Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 282-283.
6. Кедров К.А. “Мотивы. Странничество” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А. Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 295-296.
7. Коровин В.И. Творческий путь М.Ю.Лермонтова. – М.: Просвещение, 1973. – 288 с.
8. Лермонтов М.Ю. Полное собрание стихотворений: В 2 т. / Советский писатель, Ленингр. отделение. – Л., 1989. – Т.1: Стихотворения и драмы. – 688 с.

9. Лермонтов М.Ю. Полное собрание стихотворений: В 2 т. / Советский писатель, Ленингр. отделение. – Л., 1989. – Т.2: Стихотворения и поэмы. – 688 с.
10. Ломинадзе С.В. Небеса Маяковского и Лермонтова // Вопросы литературы. – 1993. – Вып.5. – С. 149-170.
11. Мережковский Д.С. М.Ю.Лермонтов – Поэт сверхчеловечества // Мережковский Д.С. В тихом омуте: Статьи и исследования разных лет. – М.: Советский писатель, 1991. – С. 378-415.
12. Назарова Л.Н. “Ангел смерти” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А. Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 30.
13. Найдич Э.Э., Роднянская И.Б. “Демон” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А. Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 130-137.
14. Недосекина Т.А. Трактовка демонической темы в поэмах Лермонтова 1830-1831 годов // Филологические науки. – 1980. – № 6. – С. 72-75.
15. Осьмакова Н.И. “Мотивы. Изгнанничество” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А.Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 296-297.
16. Песков А.М., Турбин В.Н. “Демонизм” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А.Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 137-138.
17. Пульхритудова Е.М. “Богоборческие мотивы” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А.Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 65-66.
18. Пушкин А.С. Собрание сочинений: В 10 т. / Художественная литература. – М., 1974. – Т.2: Стихотворения 1825 – 1836 годов. – 685 с.
19. Роднянская И.Б. “Мотивы. Время и вечность.” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А.Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 307-308.
20. Роднянская И.Б. “Мотивы. Земля и небо.” // Лермонтовская энциклопедия / Под гл. ред. В.А.Мануйлова. – М.: Сов. энциклопедия, 1981. – С. 302-304.
21. Удодов Б.Т. М.Ю.Лермонтов. Художественная индивидуальность и творческие процессы. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1973. – 702 с.
22. Эйхенбаум Б. О поэзии. – Ленинград: Советский писатель, 1969. – 552 с.

Анотація

Удяк Г.І. “Небесна” тема у творчості Михайла Лермонтова.

У статті розглядається доволі цікавий та семантично неоднозначний варіант романтичної ангелології у творчості Михайла Лермонтова. Його специфіка зумовлена особливостями розвитку російської культури початку ХІХ століття, декабризмом тощо. Найяскравішим увиразненням цієї теми у російського поета став демонізм – постаті бунтівних та грішних ангелів. Проте автора статті цікавить не зв'язок демонічної символіки Лермонтова з першоджерелами і не демонізм як феномен у віршах російського поета. У центрі уваги поставлено два аспекти: з одного боку, це лермонтовська ангелологія і образи демонів як грішних ангелів у його віршах, а з іншого – це

художня функція ангелології у романтичній системі Лермонтова. Автор також підкреслює своєрідність демонічних героїв Лермонтова у притаманності їм моральних страждань, зумовленими у першу чергу внутрішніми причинами – конфліктом добра зі злом у їхніх власних душах.

Ключові слова: ангел, демон, лермонтовська ангелологія, демонічна символіка.

Аннотация

Удяк Г.И. “Небесная” тема в творчестве Михаила Лермонтова.

В статье рассмотрен достаточно интересный и семантически неоднозначный вариант романтической ангелологии в творчестве Михаила Лермонтова. Его специфика обусловлена особенностями развития русской культуры начала XIX века, декабризмом и т.д. Наиболее выразительным в этой теме русского поэта стал демонизм – образы мятежных и падших ангелов. Однако автора статьи интересует не связь демонической символики Лермонтова с первоисточниками и не демонизм как феномен в стихотворениях русского поэта. В центре внимания поставлены два аспекта: с одной стороны, это лермонтовская ангелология и образы демонов как падших ангелов в его стихотворениях, а с другой – это художественная функция ангелологии в романтической системе Лермонтова. Автор также подчеркивает своеобразие демонических героев Лермонтова в свойственности им моральных страданий, обусловленных в первую очередь внутренними причинами – конфликтом добра и зла в их собственных душах.

Ключевые слова: ангел, демон, лермонтовская ангелология, демоническая символика.

Summary

Udiak H.I. The “heavenly” theme in Mikhail Lermontov’s creative works.

This article deals with rather an interesting and semantically ambiguous variant of romantic angelology in Mikhail Lermontov’s creative works. Its specificity is determined by the peculiarities of the development of the Russian culture at the beginning of the 19th century, decembrism etc. Demonism (the characters of mutinous and fallen angels) became the most expressive in this theme of the Russian poet. Nevertheless the author of the article is not interested in the relationship of Lermontov’s demonic symbolism with the source material and demonism as the phenomenon in the Russian poet’s poems. Two aspects are in the spotlight: on the one hand, Lermontov’s angelology and the characters of demons as fallen angels in his poems and on the other hand – artistic function of angelology in Lermontov’s romantic system. The author also points out the peculiarity of Lermontov’s demonic characters who undergo moral sufferings conditioned by, in the first place, inner causes – the conflict of good and evil in their own souls.

Key words: angel, demon, Lermontov’s angelology, demonic symbolism.